

A reforma agraria liberal.

O triunfo da revolución liberal en España tivo notables consecuencias económicas e sociais. Para os liberais, o asentamento da nova orde política e social pasaba por unha fonda transformación da agricultura. Esta constituía a principal actividade produtiva e arredor dela se articulaba a vida da poboación rural, aínda amplamente maioritaria. O programa agrario do liberalismo decimonónico español amosa unha significativa continuidade con algunhas das propostas do reformismo ilustrado (Campomanes, Olavide e, sobre todo, Jovellanos), singularmente no tocante á vontade de superar os atrancos institucionais ao avance da produción e dos intercambios agrarios (amortización, vinculación, regulacións comerciais, etc.). [DOC. 1]

A chamada **reforma agraria liberal** inclúe unha serie de cambios xurídico-institucionais que modificaron substancialmente o réxime de propiedade da terra e impulsaron o desenvolvemento do capitalismo no mundo rural. O obxectivo fundamental da nova lexislación era instituír o que os xuristas da época denominaban unha *propiedad perfecta*, individual, libre, absoluta e unívoca. Consonte aos principios económicos liberais, só esta garantía unha axeitada asignación dos recursos e, polo tanto, o aumento sostido da produción e o benestar económico. Pero estes principios habían modularse por mor das conflitivas circunstancias en que se produciu o triunfo do liberalismo, a necesidade de ampliar os apoios sociais do novo réxime e as urxencias financeiras do Estado.

Entre as **medidas** que conforman a reforma agraria liberal destacan a desamortización, a desvinculación dos morgados e a abolición dos señoríos. Pero non deben esquecerse outras: a abolición do dezmo, a fin dos privilexios da Mesta, a liberdade de cultivos e cercamentos, a liberdade de prezos e contratación, etc.

G. M. de Jovellanos, retrato de F. de Goya (1798)
[Dominio Público], dende Wikimedia Commons

DOC. 1: Informe sobre a lei agraria, de Jovellanos (1795)

A primeira providencia que a nación reclama destes principios é a derogación de tódalas leis que permitan vincular a propiedade territorial. Respéctense en hora boa as vinculacións feitas ata o de agora [...] e fíxese canto antes o único límite que pode ter a súa perniciosa influencia. Debe cesar, polo tanto, a facultade de vincular [...], de xeito que conserve a tódolos cidadáns a facultade de dispor de tódolos seus bens [...]

É en van[...] agardar a baratura dos prezos doutro principio có da abundancia, e é en van agardar esta abundancia senón da libre contratación de froitos. Só a esperanza do interese pode producir a concorrencia, e por esta aquela equidade de prezos que é tan xustamente desexada. As taxas, as prohibicións e tódalas demais precaucións regulamentarias non poden deixar de amortecer aquela esperanza e, polo mesmo, desalentar o cultivo e diminuír a concorrencia e abundancia e, daquela, por unha reacción infalible, a carestía nacerá dos mesmos medios dirixidos a evitala.[...]

De qué servirán los cerramientos se subsiste o sistema de protección parcial e os privilexios da gandería? De que os canles de rego se non se autorizan os cerramientos? A construción de portos reclama a de camiños, a de camiños, a libre circulación de froitos, e esta circulación un sistema de contribucións compatible cos dereitos de propiedade e coa liberdade de cultivo.[...]

A desamortización.

A **desamortización** consistiu na nacionalización polo Estado dos bens inmobles amortizados de certas institucións (Igrexa, municipios...) para a súa posterior privatización por medio da venda a particulares en pública poxa. Ao longo do século XIX aprobáronse diversas disposicións desamortizadoras. As máis importantes tiveron lugar durante o **reinado de Isabel II** (1833-1868), en concreto durante os períodos de hexemonía progresista (1836-37, 1840-43, 1854-56), pero non se deben esquecerse importantes **antecedentes**: a chamada *desamortización de Godoy* (1798), a iniciada en 1809 durante o reinado José Bonaparte (1808), a decretada polas Cortes en 1813, retomada en 1820 ao comezo do Trienio Liberal.

O decreto desamortizador promovido por **Mendizábal** en 1836 afectou a patrimonio do clero regular [DOC. 2]. En 1841, durante a rexencia de **Espartero**, unha nova disposición estendeu os efectos da desamortización a tódalas propiedades do clero secular [DOC. 3]. En 1855, as Cortes do Bienio Progresista aprobaron a **Lei de Desamortización Xeral** promovida polo ministro de Facenda **Pascual Madoz** [DOC. 4]. Esta atinxía a tódolos bens amortizados tanto aos aínda pertencentes a institucións eclesiásticas (clero, ordes militares, confrarías, obras pías, santuarios...) como os de titularidade municipal, comunal e estatal.

As disposicións desamortizadoras respondían a diversos **obxectivos**:

- ➔ **Adaptar a propiedade agraria** aos principios liberais e promover o desenvolvemento dunha economía capitalista.
- ➔ **Ampliar as bases sociais do réxime liberal** ou, segundo proclamaba o decreto de 1836, “*crear unha copiosa familia de propietarios, que apoie principalmente no triunfo das nosas actuais institucións os seus goces e a súa existencia*” [DOC.2].

Juan Álvarez Mendizábal, segundo un gravado de J. Gómez (c. 1836)

[Dominio público], dende [Wikimedia Commons](#)

DOC. 2: Decreto desamortizador de 1836 (desamortización de Mendizábal).

Señora: vender a masa de bens que viñeron a ser propiedade da nación non é tan só cumprir unha promesa solemne de dar garantía positiva á débeda nacional por medio dunha desamortización exactamente ao produto das rendas; é abrir unha fonte abundantísima de felicidade pública, vivificar unha riqueza morta, desobstruír as canles da industria e da circulación, apagar ao país polo amor natural e vehemente a todo o propio, anhear a patria e crear firmes vínculos que liguén a ela; e, en fin, identificar co trono excelso a Isabel II, símbolo da orde e da liberdade [...], crear unha copiosa familia de propietarios [...]

Art. 1. Quedan declarados en venda dende agora tódolos bens raíces de calquera clase que pertencesen ás comunidades e corporacións relixiosas extinguidas.

DOC. 3: Lei desamortizadora de 1841 (desamortización de Espartero).

Art. 1. Tódalas propiedades do clero secular (...) son bens nacionais (...).

Art. 3. Decláranse en venda tódalas propiedades, dereitos e accións do clero catedral, colexial, parroquial, fábricas das igrexas e confrarías.

DOC. 4: Lei de Desamortización Xeral de 1855 (desamortización de Madoz).

Art. 1. Decláranse en estado de venda (...) tódolos predios rústicos e urbanos, censos e foros pertencentes: Ao Estado. Ao clero. As Ordes Militares (...). As confrarías, obras pías e santuarios (...). Aos propios e comúns dos pobos. Á beneficencia. Á instrución pública e calquera outros pertencentes a mans mortas, xa estean ou non mandados vender por leis anteriores.

- ➔ **Incrementar os recursos financeiros do Estado** afectado por un déficit público e un endebedamento crónicos [DOC. 2 e 7].

Cómpre preguntarse daquela en que medida se acadaron os obxectivos formulados, unha cuestión sobre a quen ten sido obxecto dun forte debate:

- **Dende o punto de vista financeiro**, non hai dúbida de que, grazas á venda dos bens nacionais, o Estado puido achegar medios económicos absolutamente imprescindibles para evitar a súa bancarrota, sanear a Facenda e recuperar o seu crédito [DOC. 7].
- **Dende o punto de vista social**, tampouco se discute que a desamortización incrementou o número de propietarios ao provocar unha **inmensa transferencia de propiedade**. Calcúlase que foron nacionalizadas e posteriormente alleadas 10'2 millóns de hectáreas, un 20 % da superficie total española. O poder económico da Igrexa foi case eliminado, a propiedade municipal e comunal veuse moi reducida. Os **compradores de bens nacionais** procederon maioritariamente da burguesía e das clases medias urbanas (comerciantes, profesionais liberais, funcionarios) e de sectores acomodados da poboación rural (propietarios, grandes arrendatarios, campesiños abastados). Mentres, os nobres tiveron polo xeral un papel menor na adquisición de bens desamortizados e a participación campesiña foi, agás nalgúns puntos, pouco significativa [DOC. 9].

A desamortización non significou, polo tanto, un reparto da propiedade territorial que beneficiase á maioría campesiña. Pola contra, o proceso desamortizador contribuíu a consolidar un **reparto moi desigual do solo**. Ademais, amplos sectores da poboación rural víronse privados dos seus tradicionais dereitos sobre os bens comunais agora privatizados

DOC. 5: Flórez Estrada critica o plan de venda dos bens nacionais de Mendizábal (El Español, 1836)

Co plan de venda, tódalas clases da sociedade fican altamente prexudicadas [...]. En troques, co sistema enfiteútico, tódalas familias da clase proletaria serían donas do dominio útil da terra que cultivasen e, conseguintemente, interesadas en soste as reformas e o trono de Isabel II, pois nelas verían cifrado o seu benestar. Pola contra, o sistema de vender as fincas, fará a sorte desta numerosa clase máis desgraciada, faralles máis odiosa a reforma e a orde existente das cousas[...] Malograria o noso goberno a oportunidade rara e sen igual apreciable que se lle presenta, sen ter que vulnerar ningún dereito nin que excitar ningunha queixa fundada, de rexenerar España, formando así a súa lei agraria, isto é distribuíndo do xeito máis equitativo e vantaxoso a propiedade, que é o don da natureza e non produto da industria do home, pola xusta distribución da cal penden a consolidación das institucións fundamentais dos pobos e o benestar dos asociados? [...]

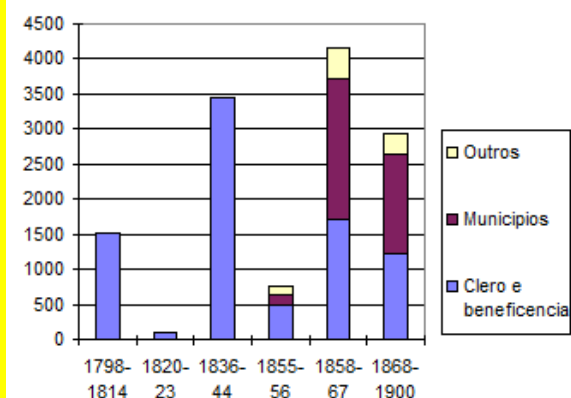
DOC. 6: Valoración do proceso desamortizador do xurista e historiador F. Tomás y Valiente (1977).

En suma: que a desamortización municipal se cadra non debeu facerse e que a de bens eclesiásticos e outras "mans mortas" non debeu facerse como se fixo. Pero toda a burguesía, mesmo a de esquerdas, quixo desamortizar, e por conseguinte a desamortización foi un feito consumado (...). Tamén considero innegable que o sistema desamortizador preferible en función do logro duns beneficios xerais, non debeu ser o de Mendizábal e Madoz (isto é, o do partido progresista), senón o aconsellado no seu día por Flórez Estrada (...). Este era o único capaz de facilitar a creación dunha clase media rural de pequenos propietarios[...].

DOC. 7: Valoración do proceso desamortizador do historiador J. Fontana (1973).

Para que serviu a desamortización? Desde o punto de vista do goberno a resposta é relativamente sinxela. Na etapa de Mendizábal, para salvaro da bancarrota e axudarlle a gañar a guerra civil. Na da chamada lei Madoz, para financiar a construción da rede ferroviaria. Penso que a medida exacta en que estas vendas redundaron en proveito do Estado non debe minimizarse

DOC. 8: Valor dos bens desamortizados durante o século XIX. (en millóns de reais)

Fonte: FONTANA, J. (1973)

e os concellos viron caer os seus ingresos ao perder os procedentes do arrendamento dos bens de propios. Non estraña que xa daquela algúns sectores políticos, dos que o progresista Flórez Estrada foi un destacado voceiro, criticasen o xeito en que se levou a cabo a desamortización. Para eles foi unha ocasión perdida para distribuír a propiedade dun xeito “máis equitativo e vantaxoso”

[DOCs. 5 e 6].

- Dende o punto de vista produtivo, o impacto da desamortización non debe ser desprezado. A posibilidade dun aproveitamento máis intensivo de terras antes en *mans mortas*, sumada a outras medidas liberais e á crecente integración do mercado interior impulsaron a ampliación da superficie cultivada a costa do monte, dos pastos naturais e, conseguintemente, da gandería e do esterco. A produción agrícola medrou aínda que semella que ata o último terzo do século XIX se mantiveron estables os rendementos por hectárea e a produtividade do traballo. Houbo innovacións técnicas, poida que non tan notorios coma noutros países de Europa occidental e central, pero o sector primario español deu alimentado a unha poboación que pasou de 10'7 a 18'6 millóns de habitantes e aumentou paralelamente as súas exportacións.

A lexislación liberal estableceu un novo marco legal que abría a porta a diversas opcións. Os seus efectos foron distintos segundo o medio social, económico e institucional sobre o que operaron. Así, en **Galicia**, a desamortización apenas modificou as bases do complexo agrario tradicional. O sistema foral mantívose porque o patrimonio eclesiástico consistía fundamentalmente no dominio directo (o dereito a percibir as rendas forais) sobre as terras [DOC. 9]. A desamortización significou fundamentalmente un cambio nos titulares deste dominio: a Igrexa foi substituída polos compradores de *bens nacionais*, maioritariamente burgueses (comerciantes, profesionais liberais, funcionarios) [DOC. 9]. Mentres, o campesiñado mantivo en xeral o dominio útil (usufruto) sobre as

DOC. 9: O proceso desamortizador na provincia de Lugo.

O patrimonio desamortizado

	Valor (miles de reais)	%
Rendas forais	50.872	91'8
Fincas rústicas	2.799	5'1
Fincas urbanas	1.723	3'1
TOTAL	55.394	100

Condición social dos compradores

	Compras		Valor compras	
	nº	%	Miles rs.	%
Nobres	152	2'7	1.813	3'4
Fidalgos	887	15'9	8.934	16'9
Comerciantes	1.711	30'8	16.277	30'7
Prof. liberais	727	13'1	5.406	10'2
Funcionarios	536	9'6	8.392	15'8
Eclesiásticos	91	1'6	684	1'3
Campesiños	673	12'1	5.077	9'6
Outros	788	14'2	6.389	12'1

Fonte: VILLARES, R. (1994)

DOC. 10: Lei de abolición de señoríos de 1837.

Art. 1º. O disposto no Decreto das Cortes Xerais de 6 de agosto de 1811 e na lei aclaratorio do mesmo de 3 de maio de 1823, sobre a presentación dos títulos de adquisición para que os señoríos territoriais e solariegos se consideren na clase de propiedade particular, só se entende e se aplicara con respecto aos pobos e territorios nos que os posuidores actuais ou os seus causantes tivesen o señorío xurisdiccional.

Art. 2º. [...], considéranse como de propiedade particular os censos, pensións, rendas, terreos, facendas e herdades sitas en pobos que non foron de señorío xurisdiccional, e os seus posuidores non están obrigados a presentar os títulos de adquisición, nin serán inquietados nin perturbados na súa posesión[...]

Art. 3º. Tampouco están obrigados os posuidores a presentar os títulos de adquisición para non ser perturbados na posesión dos predios rústicos e urbanos, dos censos consignativos e reservativos que, estando sitos en pobos e territorios que foron de señorío xurisdiccional, lles pertenceron ata o de agora como propiedade particular [...]

Art. 4º. Por último, non estarán obrigados a presentar os títulos de adquisición aqueles señores que sufrisen xa o xuízo de incorporacion ou o de reversión e obtivesen sentenza favorable executoriada; pero se fosen requiridos, exhibiran a executoria, a cal será cumprida e gardada en todo o sentenciado e definido por ela[...]

Art. 10º. Cando os predios que fosen de señorío se deran a foron, censo ou enfiteuse, aínda que o señorío sexa reversible e incorporable á Nación, continuará o dominio útil nos que o adquirisen, considerándose como propiedade particular[...]

terras que cultivaba. As disposicións sobre redencións de censos de 1855 posibilitaron que algúns puidesen acceder á propiedade plena. Por outra banda, a maioría dos bens comunais, os *montes* que ocupaban dous terzos da superficie galega e eran considerados como o alicerce do sistema agrario tradicional, foron exceptuados de venda e mantivéronse baixo titularidade colectiva.

A abolición dos señoríos e a desvinculación dos morgados.

A finais do Antigo Réxime arredor da metade da poboación española vivía baixo o réxime señorial. A lexislación liberal ao respecto (1811, 1823, 1837) pretendía contribuír instauración do novo dereito de propiedade, pero estivo tamén condicionada por razóns políticas (a autoridade señorial era incompatible co principio da soberanía nacional) e sociais (a resistencia dos pobos ao pago das cargas señoriais) **[DOC. 10]**.

Optouse por diferenciar entre **señoríos xurisdiccionais**, aqueles onde o señor exercía a autoridade política sobre os seus vasallos, e **señoríos territoriais**, formados por terras que a nobreza adquirira en pleno dominio. Os primeiros debían ser suprimidos, mentres os segundos pasaban a ser propiedade privada do antigo señor. Sen embargo, esta distinción non era na práctica sinxela nin doada de acreditar documentalmente. Por iso, recaeu nos tribunais de xustiza ditaminar a quen correspondía a propiedade das terras en disputa entre os señores e as comunidades campesiñas. Frecuentemente, como aconteceu en boa parte do sur peninsular, fallaron a favor dos señores. Estes perderon as súas xurisdicións e as cativas prestacións a elas ligadas pero, en troques, viron ampliados os seus dereitos de propiedade sobre as terras. Noutras rexións, singularmente Cataluña e Valencia, onde os dominios sobre a terra estaban claramente definidos dende a Idade Media, os señores sufriron unha significativa redución dos seus patrimonios e rendas.

No Antigo Réxime, a **vinculación** do patrimonio das familias nobres por medio do **morgado** garantía a preservación deste ao impedir a súa división ou alleamento. Ficaba deste xeito fóra do mercado unha parte considerable da riqueza territorial, tan importante probablemente como a que estaba amortizada. As **leis desvinculadoras** (1820, 1836, 1841), aínda sinalaron un procedemento gradual para a liquidación dos morgados, posibilitaron que os antigos titulares de morgados puidesen agora vender ou dividir as súas terras. Sen a privilexiada protección de que gozaban os patrimonios aristocráticos, moitas antigas familias nobres en dificultades deberon vender propiedades para afrontar as débedas contraídas. Non foi rara nestas condicións a transferencia de terras en favor da burguesía.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS:

- ALFEIRÁN, X. et al.: *Historia de España 2º Bach*, Vigo, Baía Edicións-Consorcio Editorial Galego, 2016.
- ALVÁREZ REY, L. et. al.: *Historia de España. 2ª Bacharelato. Aula 3D*, Barcelona, Vicens-Vives, 2016.
- CANAL, J.[dir.]: *Historia contemporánea de España*, vol. 1: **1808-1898**, Madrid, Taurus-Fund. Mapfre, 2017.
- CARRERAS, A.; TAFUNELL, X.: *Historia económica de la España contemporánea (1789-2009)*, Barcelona, Crítica, 2011.
- FERNÁNDEZ ROS, J.M et. al.: *Historia de España 2º Bachillerato*, Madrid, Santillana Educación, 2016.
- FONTANA, J.: *La época del liberalismo*, FONTANA, J.; VILLARES, R. (dir.), *Historia de España*, vol. 6, Barcelona, Ed. Crítica-Marcial Pons, 2007.
- FUSI, J.P.; PALAFOX, J.: *España, 1808-1996: El desafío de la modernidad*, Madrid, Espasa, 2000.
- GARCÍA SANZ, A.; SANZ FERNÁNDEZ, J. (coord.): *Reformas y políticas agrarias en la Historia de España (De la Ilustración al primer franquismo)*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 1994.

- GIL ANDRÉS, C.: *50 cosas que hay que saber sobre Historia de España*, Barcelona, Editorial Ariel, 2016.
- PAN MONTOJO, J.: ["La revolución liberal y las transformaciones de la agricultura española"](#), *Areas*, nº 37, 2018, pp. 29-43.
- TORTELLA, G.: *El desarrollo de la España contemporánea. Historia económica de los siglos XIX y XX*. Madrid, Alianza, 1994.
- VILLARES, R.: *Desamortización e derecho de propiedad*, Vigo, A Nosa Terra, 1994.
- VV.AA.: *Historia de España*, Madrid, Ed. Santillana, 2004.